

„ПЛЕТЕНИЕ СЛОВЕС“ В СВЕТЛИНАТА НА ИНДОЕВРОПЕЙСКАТА СТИЛИСТИЧНА ТРАДИЦИЯ

Лиля МОНЧЕВА (Шумен)

Импулсът да се погледне на стила „плетение словес“ в рамките на индоевропейската традиция дойде от една публикация на П. А. Гринцер от 1984 година за „теорията на украшенията“ в санскритската поетика и античната реторика [1]. За конвенционално мислещия изследовател полагането на поетиката с реториката като база на проучването изглежда неправомерно, защото от гледна точка на литературознанието става дума за съвсем различни неща — Поетика и Реторика. Обаче, според уместната забележка на Любарски, във Византия не е имало нито една Поетика, докато в книжовната практика са действали достатъчно количество Реторики [2]. Този факт отбелязва и Аткинс, който говори за късноантичната симбиоза на реториката с философията и граматиката. Аткинс открива отсъствието на литературната критика в Античността именно в тази симбиоза [3], но липсата на теоретична закрепеност на литературната норма във византийска Поетика не може да бъде причина да не се изследват теоретико-литературните концепции на древния свят в тяхното отношение към византийската литературна практика, а оттам и към практиката на славянско православната писмена култура.

Намерението да се постави стилът „плетение словес“ в контекста на елинистично-санскритската традиция би изглеждало странно, защото, ако генетичната връзка на писмеността на *slavia orthodoxa* с късния елинизъм и втората софистика е извън съмнение, то релацията ѝ към санскритската поетична традиция би изглеждала твърде екстравагантна, и то отнесена към исихастката литература на XIV–XV век. Но това, което изглежда отдалечено и невъзможно, става съвсем правомерно, ако се вземат предвид наблюденията на Рифтин [4] и Гринцер [5], които отхвърляйки теорията на Бенфей за доминиращото разпространение на индийските сюжети в европейския фолклор и литература, отчитат все пак типологията на сюжетиката на средновековната проза, както на Запад, така и на Изток, в която типология свързващо звено са индийските сю-

жети. В този смисъл става дума за формирането на културен пласт, изграден върху обща художествено-естетическа основа, върху която се наслагват белезите на националното културно развитие, специфичните възгледи на епохата и жанровата конвенция.

Стилът „плетение словес“ еднозначно се свързва с исихастката идеология, а неговите художествено-естетически функции са етап в развитието на реториката и поетиката на византино-славянската писменост. Неговата орнаменталност, художествена експресивност и ярка реторичност са генетично заложени от литературата на късния елинизъм в неговата раннохристиянска рецепция (ораторската проза на тримата кападокийци и особено тази на Григорий Назиански-Богослов). Тази отдалечена във времето връзка започва да се актуализира отново в епохата на Македонската династия (877–1057), Комниновското възраждане (1081–1185) и ярката ѝ експликация през т. нар. „Палеологовски ренесанс“ (XIII–XIV век). Така от IX до XIV в. стиловата традиция на елинизма и втората софистика непрекъснато се актуализира в рамките на епохата. На славянска почва това се случва при първоначалното разпространение и утвърждаване на християнството, т.е. литературата на неофитите; във Византия — по време на културната реабилитация в следиконаборческата епоха, а през XIII–XIV в. тази актуализация е предизвикана от импулсите на Ренесанса и неговата опозиция — исихазма.

За да се очертаят интегралните и диференциалните връзки на „плетение словес“ с индоевропейската (санскритски-елинистичната) стилова традиция, е необходимо този стил да се разгледа единствено от теоретична художествено-естетическа гледна точка, освободен от идеологическата си функционалност. „Теорията на украшенията“ се експлицира най-добре в сравнението на санскритската поетика с античната реторика. М. Винтерниц, авторът на „История на индийската литература“, представя индийската поетика най-вече с класическата санскритска поезия, наречена „кавья“. „Кавья е придворна орнаментална поезия със силен акцент върху формата, отколкото върху съдържанието: „Первая и наиболее важная особенность стиля „кавья“ — нагроможденный метафор и сравнений... В орнаментальной поэзии основной целью поэта по мере своих сил удивлять читателей и слушателей многочисленными оригинальными и изысканными сравнениями. Сфере орнаментальной поэзии принадлежит также... использование искусственных внутренних рифм и тщательно разработанных метров, редких выражений и длинных сложных слов, в особенности таких, которые имеют более чем одно значение“ [6]. Винтерниц отбелязва, че поетичните излишества са присъщи на някои европейски литератури като елинистичната, къснолатинската, староирландската и др., но в санскритската те не са временна мода, а определят стила на класическата поезия [7].

„Теорията на украшенията“ изкрystalизира в школата на т. нар. „аланкарики“ (от думата „аланкар“ — поетично украшение). Самата теория на санскритски се нарича „аланкарашаstra“. Много често санскритолозите съпоставят и даже отъждествяват принципите на аланкарашаstrата с тези на античната реторика. Вероятно те отчитат сходството на езиковите и стилистичните елементи в двата типа литература.

На първо място при подобно сравнение се налага близостта на античните стилистични фигури и тропи с индийските аланкари, но това е привидност, защото функционално те са с различен поетичен статус: индийската поезия *кавъя* предпочита употребата на сравнението, докато елинистичната реторика налага в своя стил като водеща метафората. И за двата стила обаче е задължително съблюдаването на яснотата и изискаността. Санскритските фигури, например, демонстрират присъствието си в текста чрез една широка вариативност (нещо, което впрочем е присъщо и на стила „плетение словес“), докато елинистичната реторика настоява за точно премерена употреба на стилистичните фигури без прекомерното им излишество.

Индийските стилистични фигури подчертават присъствието си, те се налагат на вниманието на реципиента със своите сложност, вариативност и многозначност. В това се съдържа и една от основните разлики в употребата на поетичните средства в санскритската поезия и античната реторика. Ролята на аланкарите е сугестивна, затова те се разпростират върху поетичното цяло (стиха, строфата), докато в реториката фигурата или тропа се разпростира върху думата или словосъчетанието.

Елинистичната стилова и санскритската поетична традиции се обединяват в практиката си да търсят и постигат ефекта на естетическата изненада, на естетическия шок. В реториката това е употребата на необичайната реч, на необичайните словосъчетания, докато в индийската лирика необичайната вербалност се извежда от преднамереното отклонение от обичайния смисъл на думите, т. е. употребата на „изопачената реч“ (инд. *vakrokti*), при която употреба особено значение придобива хиперболатата.

Стилът „плетение словес“ стои в особена позиция по отношение на индийските аланкари. Така например античните тропи са стилистични единици, които семантично се разкриват в контекста, но контекстът не зависи от тях, докато индийските аланкари са не само украшения, но и самостоятелни семантични единици. Те не са обикновени тропи, а средства на своеобразен метаезик, изграждащ вторична смислова проекция. Стилът „плетение словес“ се опира и на двете традиции: езиково-лексикалната на реториката и семантично-лексикалната на индийските *кавъя*.

Очевидно е сходството на стила „плетение словес“ със санскритската поетична стилистика в употребата на лексикалните повторения, съзвучия, алитерации — стилистични елементи, които са в активна

употреба и в реториката. Онова обаче, което е силно развито от стила „плетение словес“ и е типично и за индийската придворна поезия, е реторическата *зевгма* или индийската *dīraка* (в превод — *светилник*), т. е., когато към една дума се отнасят множество словосъчетания (епитети, сравнения и др.) или няколко члена на изречението. Например Евтимий Търновски в „Похвално слово за Йоан Поливотски“ прилага 10 сравнения и 29 епитета:

Небе ще го нарека — защото проповядваше небесните тайнства;

Слънце — защото осиява с чудеса;

Гръм — защото възгърмя с всякакво дръзновение чрез догмите на благочестието;

Мълния — защото като мълния освети с правоверни думи цялата земя;

Облак — защото като облак осени повереното паство и ороси с благодатни капки техните сърца;

Ковчег — защото в себе си събра всички добродетели;

Съкровище — защото в него бяха скрити божествените тайни;

Чаша — защото на всички даде питието на божественото учение и с речноструйните думи на учителството възвесели душата на верните;

Река — защото като река изля божествени учения;

Стълб — защото премъдростта си съзида стълб от него.

...Никакво слово не ми е достатъчно за похвала на този, що е от бога избран, единопокровен с ангелите, съжител на светиите, равен на апостолите, съратника на Павел, съкровище на добродетели, тръба доброгласна, лястовица благоречива, гургулица пустиннолюбна, чаша, черпеща божествено питие, необорим стълб, рай на добродетелите, истински пастир, градина на божествения цар, високолетящ орел, Христова лозница, истинен проповедник, крепост на благочестивата вяра; ересите посичащ, истината въздаващ, сираците закрилящ, на обидените помощник, на злословните — прогонител, на православните — поборник, архиерейска красота, църковно украшение, светла звезда и, да кажа просто, съкровище на всички добродетели!“ [9].

Подобно разточително изобилие на епитети има и в житийно-панегиричното произведение на руския книжовник Епифаний Премудрый, следовник на Търновската книжовна школа, който в похвалната част на Житието на Стефан Пермски нанизва 25 епитета: „...что еще ти нареку, вожа заблуждъшимъ, обретателя погыбшимъ, наставника прелщенимъ, руководителя умомъ ослепленимъ, чистителя оскверненнымъ, взыскателя расточенимъ, стража ратнымъ, утешителя печалнымъ, кормителя алчущимъ, подателя требующимъ, наказателя несмысленимъ, помощника обидымимъ, молитвеника тепла, ходатаа верна, поганым спасителя, бесомъ проклинателя, кумиромъ потребителя, идоломъ попитателя, богу служителя,

мудрости рачителя, философии любителя, целомудрия делателя, правде творителя, книгам сказателя, грамоте пермъстей писателя?“ [10].

В индийския стих: „Одновременно ты заложила лотос за ухо, бог любви — стрелу в лук, а я свое сърдце — смърти.“ [8] към едно сказуемо са нанизани три подлога и три допълнения, семантично обединени от внезапно зародилата се любов в сърцето на младия човек. Индийската *дипака* се отличава от реторичната *зевгма* с по-разширената си семантична функция.

Сходства на „плетение словес“ с „кавья“ се наблюдават и при употребата на парономасията — редуването на сходни по звучене думи (еднокоренни и нееднокоренни), както и на омонимията — редуването на едни и същи думи в разни значения (антанакласа). На тях съответства индийската *шлеша*. Всичките изграждат играта на думи в текста, която талантливо обиграват писателите исихасти. Virtuозен в използването на парономасията е Григорий Цамблак. В „Похвално слово за Евтимий“ той изгражда по неподражаем начин аскетичния образ на исихаста Евтимий, използвайки предимно еднокоренни думи:

„Като им подражаваше, той прекара в размисъл, без онова, което правеше всеки ден, да го промени. Кой така непоколебимо опази *послушанието*, чрез което най-добре като на здрава основа се крепят добродетелите на този духовен живот; та то е и мъченически подвиг, и борба, и победа. Това аз изповядвам, че е истина, и не някой друг ще ми потвърди думите, а той самият, който бе *послушен до смърт, дори до смъртта на кръста*. Кой така подобно на премъдрия Евтимий изпита на своето тяло хитрините, коварствата и козните на лукавия, както някой ковач *нагорещното* желязо с вода, та в замяна на многогодишни лишения да придобие острота на ума и *горецо* усърдие и поради това да надмине тези, които в такова любомъдрие вече доста са се трудили? Кой е стоял в молитва всенощна, докато почувствува, че не е същество от плът, а е някакъв каменен стълб? Кой с непрестанно *песнопение* е възхвалявал господата не седем пъти на ден, както е в псалтира, но тъй че самото му дихание да е *песен*, изпращана от глъбините на душата? Кой от постелята и дори от лягането на голата земя като се отказа, на стол утешаваше малко нуждата от *сън* или по-точно да се каже — прогонваше *съня*? Много пъти опитните в бран и проявени в мъжество *воини* поради голямото си *военно* изкуство, искайки да нанесат *бляскава победа* над противника, го подмамват с бягство, за да се излъже гонещият ги и от *мисълта за победа* да се отпусне, а те в *победните му заблуждения* по-лесно го *побеждават* и го показват като изиграно дете.

Така и нашият *опитен воин* на духовната бран, като се преструваше на *победен* от естеството, още повече *побеждаваше* това естество.“ [11]

Антитезата, най-често срещаната стилистична фигура в античната реторика, е предпочитана и от християнската ораторска проза, и от ин-

дийските стихотворци. Например панегирика в чест на Вишну: „Всегда сущий, ты был рожден; бесстрастный, ты истребил врагов; спящий, ты бодрствуешь. Кто знает твою истинную природу?“ (Гринцер, 80).

И „Похвално слово за великомъченица Неделя“ на Евтимий Търновски: „Макар че великомъчениците от този свят произлязоха, думите им на небето са вдворени; макар че съкровените им тела са под земята, техните мощи са изпълнени с божествена сила. От земята те отминават, а векове вечни не отминават; кръвта си на земята пролива, но за главите им на небесата венци се плетат.“ [12]

Впечатляващата особеност на стила „плетение словес“ е известна като „словоизвитие“ или „словосплетение“. Това е реторичният начин на осмисляне на отделните звуци — гласни и съгласни. Анализирайки тази особеност на „плетение словес“, чешката славистка Светла Матхаузерова привежда редица от примери, които очертават историческото движение на традицията от миналото към стила на развитото средновековие на византино-славянската писменост, а оттам и към съвременето. Ще приведе два от тях: на Епифаний Премудрий от Житието на Стефан Пермски и на Велимир Хлебников от стихотворението му „Заклятие смехом“:

„...пророка ли, яко пророческая протолковал еси и гадания пророк уяснил еси...яко пророк им был еси...апостола ли ты имеющую, яко апостолское дело сотворил еси и равно апостолом...столпам апостолским последую...“.

О рассмейтесь, смехачи!

О засмейтесь, смехачи!

Что смеются смехами,

Что смеяются смеяльно,

О засмейтесь усмеяльно! [13]

Този принцип на „словоизвитие“ е прилаган и в индийската придворна поезия под названието *ямака*. Следният пример е сложна ямака: *salam salambakalikasalam na viksitum nalinali nabakulinali nalikinirapi*.

„Это моя подруга не может смотреть ни на дерево сала, с которого свисают цветочные бутоны, ни на пчел, лънущих к дереву бакула, ни на множество лотосов в пруду“. (Гринцер, 70)

Наблюденията над „плетение словес“ доказват, че този стил, оригинално оплодотворил византино-славянската книжнина, не е самозародил се феномен, а продукт на една богата традиция, събираща в себе си хилядолетна литературна практика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гринцер, П. А. Санскритская поэтика и античная риторика: теория „украшений“. — Контекст 1983. Литературно-теоретические исследования. М., 1984, с. 38—87.
2. Любарский, Я. Н. Литературно-эстетические взгляды Михаила Пселла. — Античность и Византия. М., 1975, с. 114.
3. Atkins, J. W. H. Literary Criticism in Antiquity. V. 1. London, 1934, p. 5—6.
4. Рифтин, Б. Л. Типология взаимосвязи средневековых литератур (вместо введения). Особая роль Индии в литературных связях Востока и Запада. — Типология взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974, с. 68—69.
5. Гринцер, П. А. Древнеиндийская проза (обрамленная повесть). М., 1963.
6. Winternitz, M. A history of Indian literature. Calcutta, 1959, vol. III, f. 1, p. 1—3.
7. Пак там.
8. Цит. по: Гринцер, П. А. Санскритская поэтика и..., с. 75. Оттук нататък цитатите на индийските поетични текстове са по това издание, в скоби са отбелязани страниците.
9. Стара българска литература. т. 2. Ораторска проза. С., 1982, с. 162—163.
10. Житие Стефана Пермского, написанное Епифанием Премудрым. — Хрестоматия по древнерусской литературе. Сост. Н. К. Гудзий. М., 1973, с. 193.
11. Стара българска литература. т. 2. Ораторска проза... с. 217.
12. Пак там, с. 172.
13. Матхаузерова, С. „Словоизвитие“ и „самовитое слово“. — Исследования по древней и новой литературе. Л., 1987, с. 283.